

NEGATIVNA TEOLOGIJA IVE ANDRIĆA

Zaneta Vidas Sambunjak

Odjel za germanistiku
Sveučilišta u Zadru
zsamb@unizd.hr

UDK 821.163.41.09Andrić, I.-1
<https://doi.org/10.34075/cs.60.4.5>
Pregledni rad
Rad zaprimljen 4/2025.

Sažetak

Pjesma Ive Andrića "Pismo nikome" napisana u Berlinu (1940.) promatrat će se iz modernističke perspektive pjesničkog genija, apo-teoze prirode, božanske prirode umjetnika, univerzalnog karaktera umjetnika i prirode te prisutnosti, odnosno odsutnosti Boga, pri čemu se u pjesmi pokazuje umjetnikova/ljudska potreba za stabilnošću, ali otkriva i suprotna ateološka sila kaosa ili poremećaja. Isto tako promotrit će se ideje koje se odnose na znanje, otkriveno i skriveno, ali i one koje se tiču ontoloških pitanja prisutnosti i odsutnosti. Metodološki okvir rada temelji se na bliskom čitanju (close reading) pjesme, uz primjenu uvida iz hermeneutike i religijskog diskursa, kako bi se pjesma smjestila u širi filozofski i kulturni kontekst. Cilj rada nije samo interpretacija pjesme „Pismo nikome”, već dosad neistraženo povezivanje njezina filozofskog i duhovnog sloja s Andrićevom disertacijom „Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine“ (1924.), kao i s dualističkim učenjima koja je u njoj proučavao. Na taj se način pjesma promatra kao nastavak autorovih misaonih preokupacija odnosom između svjetovnog i svetog, kaosa i reda, nevjere i vjere.

Ključne riječi: Ivo Andrić, lirika, negativna teologija, modernizam, dualizam

UVOD

Jedna od temeljnih napetosti u hrvatskoj i svjetskoj suvremenoj književnosti zapadnog kulturnog kruga jest paradoks prisutnosti Boga u djelima koja se naizgled odriču vjere. U mnogim slučajevima ateizam u književnosti ne djeluje kao potpuno odvajanje od religijskog, već kao njegov preobraženi oblik — često u vidu sukoba, unutarne borbe ili tihe nostalgije za izgubljenim smislom. Ateistički diskurs nerijetko proizlazi iz duhovnog korijena kršćanske tradicije, pa čak i kada negira Boga, on ga zapravo zadržava

kao referentnu točku, bilo kao protivnika, odsutnog sugovornika ili simbolički okvir za promišljanje smisla, patnje i postojanja. Takva književnost ne poriče religiozni okvir, već ga problematizira, propituje i transformira, pri čemu odsutnost Boga često poprima jednaku težinu kao i njegova prisutnost. U kriznim trenucima ljudskog iskustva, osobito onima koji razotkrivaju egzistencijalnu ranjivost, povratak pitanju vjere nije rijetkost, iako ne mora značiti potvrdu religijskog identiteta. Umjesto toga, takvi trenuci ukazuju na duhovnu strukturu svijesti koja, i kad se racionalno distancira od religije, ne prestaje biti njome oblikovana. Ova napetost između vjere i nevjere, reda i kaosa, prisutnosti i odsutnosti, pokazuje se kao stalni tematski impuls u suvremenoj književnosti – ne kao dogmatska izjava, već kao unutarnji dijalog čovjeka sa samim sobom i vlastitim ograničenjem pred pitanjima smisla i besmisla.¹

1. MODERNIZAM I NEGATIVNA TEOLOGIJA²

U bliskom čitanju modernistička književnost može demonstrirati oštru umjetničku svijest o napetosti između ontodeterminantne teologije i negativno-indeterminantne ateologije. Recentna postmodernistička filozofska svijest i koncepti ovog konflikta pružaju teorijski kontekst kako bi se pokušalo razumijeti kako modernizam funkcionira unutar naše mašte. Iz ove perspektive, ograničeni ateizam modernizma sublimira se u želju pisaca za sigurnošću i redom – želju koja je teološki orijentirana. Dakle, iako često ateistički u ideologiji, modernizam je i dalje dio kršćanske epistemologije. Pripada istoj ontoteologiji protiv koje se bori. Modernistički ateizam preokreće judeo-kršćanski odnos stvoritelja i stvorenja transformirajući teologiju usmjerenu ka Bogu u antropologiju usmjerenu ka čovjeku zasnovanu na istim oblicima vjerovanja. Ovaj humanizam zadržava cilj moralnog napretka ka nekoj formi ljudske savršenosti i nastavlja vjerovati u hod povijesti, u jedinstvenog pojedinca, autonomni, konačno koherentan objekt umjetnosti i vjeru u jedinstvenu prepoznatljivu vezu između označitelja i označenog. Svi ovi koncepti mogu se povezati s kršćanskom i teološkom orijentacijom

¹ Drago Šimundža, Kompleksnost religiozne svijesti u književnika i književnih junaka, *Crkva u svijetu*, 13(1978.) 2, 154-155.

² Apofatička teologija je teologija koja uči da je svaki govor neprimjeren kada se govori o Bogu. Pozitivne tvrdnje o Bogu samo su ograničeno istinite i potrebna im je popratna negacija koja pokazuje da se Bog ne može u potpunosti upoznati i opisati. URL: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19mXhV0.

stvarnosti i s determiniranim jedinstvenim Bogom koji omogućuje stabilno značenje. Bog može nestati, ali vjerovanje u autonomno ja nastavlja postojati. U modernizmu Biblija možda više ne sadrži Božju Riječ, ali knjiga i djelo su i dalje determinirani i određujući koncepti. Može se ustvrditi da modernistička umjetnost, književnost i glazba, dakle, na kraju potvrđuju temelje tradicionalne teologije za koju su često tvrdili da je ostavljaju iza sebe.³

S time u vezi će se u pjesmi Ive Andrića „Pismo nikome“ (Berlin, 1940.)⁴ istražiti ideja Boga kao figure prisutnosti i odsutnosti, objasniti će se poriv za totalizacijom, ukazat će se na točku granice znanja, na potpuno drugo i na apsolutan prekid. Pokazat će se inherentni paradoksi ateološke interpretacije da ideja o Bogu čini znanje mogućim i nemogućim i da je modernistička književnost, kako pokazuje Andrić, sadržana unutar prostora koji se stvara istovremeno: vjerovanjem i umjetničkim stvaranjem Boga – od Boga i nevjerovanjem u Boga i potrebom da se vjeruje. Istražit će se i ideja da se Andrićev pojam nikoga/ničega razvija u tradiciji augustinskoga i katarskoga odnosa prema Bogu/Riječi i ničemu/ništavilu.

2. TEISTIČKO-ATEISTIČKI IVO ANDRIĆ

U dosadašnjim je istraživanjima pokazano da Ivo Andrić (1892. - 1975.) u svojim djelima na slikovit način prikazuje bosansku stvarnost kroz likove, njihove razlike, vjerske pripadnosti, kulturne i civilizacijske osobitosti. Premda uočava i nacionalne identitete, najviše se usredotočuje na religijske skupine. Vjera mu je prvenstveno duhovna, kulturna i nacionalna odrednica. Promatra je izvana, iz društveno-političke perspektive, ne ulazeći, kažu, dublje u teološke aspekte. Religije razmatra povijesno, fenomenološki i psihološki, kao granice koje dijele bosansku multinacionalnu stvarnost, kroz koje sagledava povijesne napetosti i konkretne razlike, društvene odnose i životne okolnosti. U tom promatranju vidi i povijesno zlo i dobro, ali i duboke sukobe i mržnje. U Andrićevoj viziji religije

³ Gregory Ericson, *The Absence of God in Modernist Literature*, Palgrave Macmillan, New York, 2007., 1-17.

⁴ Ivo Andrić, *Ex Pontio-Nemiri - Lirika*, Sezam Book, Novi Sad, 2015., 182; Ivo Andrić, *Pismo nikome* / Na visinama, gde je sveže / I svetlo i čisto i široko, / Borave moje misli, a ovdje / Dole, gde ove reči pišem, / Okužen vazduh grudi steže, / Odmora nema budno oko. / Sputan živim i teško dišem, / Sve me je manje, sve sam niže, / Sve je mračnije i sve teže, / A u meni ko ranjen soko, / Melodija se jedna diže / O visinama, gde je sveže / I svetlo i čisto i široko, / To vam pišem da se zna, evo, / Da sam bedno umiruć pevo, / Berlin (1940).

predstavljaju temeljna obilježja bosanskog naroda. Po vjerama se ljudi razlikuju, prepoznaju, dijele, formiraju zajednice, kulture, civilizacije, nacionalne identitete i kolektivnu svijest. Iako Andrić sam nije bio religiozan, vjera je u njegovim djelima stalno prisutna. Na umu mu je patnja, a u pozadini ateistička i nihilistička promišljanja. Iako ne pristaje uz čvrstu vjeru, u svojim analizama i literarnim slikama često se približava religioznom svjetonazoru. Ponekad pokazuje sumnju i distancu, primjerice u djelima *Nemiri* (1920.) i *Ex Ponto* (1918.), gdje izražava panteističke sklonosti, ali ujedno i duboko razumije tradicionalnu katoličku poruku. Ponekad razmišlja mistično o ljudskoj nemoći i vlastitoj patnji. Kroz ideju žrtve i spasa provlači se lirski ton duhovne religioznosti kao odraz poetskog doživljaja Božje prisutnosti. Prve njegove zbirke nose snažan religiozni i mistični ton. Kasnije se mijenja – dolazi do izražaja sumnja, racionalizam, pa i nevjera. Pokazuje se kao skeptik i agnostik, slobodnjak i donekle panteist. U esejima i pjesništvu, gdje je prisutniji kao subjekt, izražava nepovjerenje. Tijekom dugog razdoblja biva rastrgan između vjere i nevjere, sklon agnostičkom promišljanju. Iako prihvaća ideju Božje prisutnosti i stvaranja, ne odustaje od skepticizma i ateističkih pogleda u kojima se prepoznaje kao nevjernik. U poeziji se to najbolje osjeća – prevladava sumnja, dualnost, konflikt vjere i nevjere te prisjećanje na nekadašnju djetinju vjeru. Do kraja života nije odbacio eshatološku dimenziju. Njegove poetske sumnje svjedoče o Andriću kao teističko-ateističkom misliocu. On je istodobno kompleksan, skeptičan, tradicionalan i liberalan. Njegov agnosticizam, sumnja i stalna potraga za odgovorima najbolje ga definiraju. Jednako ga zaokupljaju sudbine ljudi i pitanja o tajnama svijeta, svemira, o kozmičkom kaosu i poretku. Čovjek je u njegovu djelu istovremeno snažan i slab, vezan uz vjeru i tradiciju, ali i nemoćan pred sudbinom. Andrić se bavi metafizikom, pitanjima smisla života i povijesti, te postavlja etička i filozofska pitanja o vrijednosti i svrsi postojanja.⁵

3. "PISMO NIKOME" U KONTEKSTU ANDRIĆEVE LIRIKE

Ivo Andrić započeo je svoj književni put kao pjesnik i autor lirskih zapisa, a upravo su ga ti prvi pokušaji postupno vodili prema pisanju proze, osobito kratke pripovijetke. Nakon zbirke *Nemiri* jasno se okreće proznom izrazu, dok se njegova liriska produkcija s

⁵ Drago Šimundža, *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*, Svezak prvi, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 489-524.

vremenom sve više smanjuje – pjesme nastaju rijetko i povremeno, tek nekoliko godišnje, bez značajnih tematskih ili stilskih pomaka. Ipak, ciklus *Šta sanjam i šta mi se događa* (1922./1923.) izdvaja se po kvaliteti: temelji se na napetosti između mašte i stvarnosti, zamišljenog i opaženog, između svijesti koja luta i nesigurnosti prostora u kojem boravi.

Unatoč formalnim razlikama, i te kasne pjesme predstavljaju svojevrsan nastavak ranijih lirskih zapisa, osobito zbirke *Ex Ponto*. U njima se nalazi ista misaona osnova, introspektivne refleksije, narativni elementi i izražena tjeskoba. Iako se u kasnijem razdoblju distancirao od osobnog lirskog izraza, Andrić nikada nije posve odbacio svoj rani opus. Čak se ozbiljno dvoumio treba li lirske zapise uključiti u sabrana djela, jer su – prema njegovim vlastitim riječima – u njima prisutni tragovi „izdajničkog ja“, izrazito osobna i intimna komponenta koju je kasnije pokušavao potisnuti.

Još u zbirci *Ex Ponto* izražena je težnja za oslobađanjem od vlastitog identiteta i osjećaja – žudnja za samozatajnošću koja se s vremenom pretvorila u dosljedno književno načelo. U njegovoj ostavštini otkriveno je tridesetak pjesama koje pokrivaju razdoblje duže od pola stoljeća. Neke od njih ponavljaju ranije motive zarobljenosti, melankolije i duševne krize, dok druge donose nijansirane varijacije već poznatih stanja. Posebno se pritom izdvaja pjesma „Pismo nikome“ (1940.).⁶

„Pismo nikome“ lirski je iskaz iznimne unutarnje napetosti i tišine. Pjesnik se u njoj obraća – nikome. Taj odabir sugovornika koji ne postoji izražava duboku egzistencijalnu izolaciju i duhovno odustajanje. Pjesma je prožeta melankolijom, tišinom i povlačenjem u unutarnji svijet, ali istovremeno u sebi nosi i tračak neugasle čežnje: potrebu za prostorom, smirajem, širinom – nečim što je u životu uvijek ostajalo nedohvatljivo.⁷

U toj se pjesmi sažimaju sve karakteristike Andrićeve lirike: refleksivna misaonost, potisnuta emocija, sklonost kontemplaciji, ali i nepovjerenje prema jeziku i komunikaciji. Govoriti „nikome“ znači pisati bez očekivanja da će itko doista čuti – i u tome se očituje i osobna i univerzalna dimenzija pjesme. To je pjesnički monolog pred tišinom, ali ne bez smisla – jer upravo iz te tišine raste snaga njegova izraza.

⁶ Krešimir Nemeć, *Gospodar priče. Poetika Ive Andrića*. Školska knjiga, Zagreb, 2016., 124.

⁷ Ibid.

Slična atmosfera prožima i njegovu posljednju pjesmu, nastalu 1973., s početnim stihom: „Ni bogova ni molitava...“. Ta pjesma ima ton epitafa, posljednjeg molitvenog šapta pjesnika koji više ne vjeruje ni u što osim u mogućnost unutaršnjeg mira i duhovnog oslobođenja. I tu se, kao i u „Pismu nikome“, prizivaju slike slobodnog duha – ideala koji je kroz život ostao nedostižan, ali ne i zaboravljen.⁸

U kontekstu Andrićeva književnog opusa važno je ne romantizirati njegovu poeziju samo zato što je dio rane faze, ali ju također ne treba ni zanemariti. Iako opsegom skroman, lirski opus sadrži tematske i izražajne temelje koji su neophodni za razumijevanje njegove kasnije proze. U zbirkama *Ex Ponto* i *Nemiri* već su prisutne ideje koje će se razviti u pripovijetkama: zlo i mržnja, vjerske sumnje, unutarnja borba, odnos između estetskog i religioznog.⁹

Pjesme poput „Pisma nikome“ tako funkcioniraju ne samo kao intimne ispovijedi nego i kao poetski preduvjet Andrićeve filozofske proze. Taj misaoni i emotivni sloj, koji se pojavljuje i u djelu *Znakovi pored puta*, svjedoči o dubokoj unutaršnjoj koherenciji njegova stvaralaštva – veza između mladenačkog i zrelog Andrića nije samo književno-razvojna nego i duhovna.¹⁰

5. KNJIŽEVNO-STILISTIČKA PODLOGA

Pjesma „Pismo nikome“ donosi snažnu lirsku ispovijed o raskolu između uzvišene unutarnje čežnje i mračne, sputane stvarnosti. Kroz pažljivo, blisko čitanje, vidi se kako se značenje ne prenosi izravno, već se gradi slojevito kroz izražajna stilska sredstva – osobito metaforu, metonimiju, ironiju, paradoks, kontrast, formu, jezik i glas.

Već u prvom stihu pjesme uvodi se ključna metafora visine: „Na visinama, gde je sveže / I svetlo i čisto i široko,/ borave moje misli./“ Visine nisu doslovan prostor, već simbol duhovne slobode, uzvišenosti i čistoće ideala. Nasuprot tome, stvarnost u kojoj lirski subjekt „piše ove reči“ označena je kao „dole“ – mjesto okuženog zraka, tjeskobe i sputanosti. Ta prostorna opreka funkcionira kao metafizički kontrast između duha i tijela, ideje i života, svjetlosti i tame, što je temeljna tematska i stilska osovina pjesme.¹¹

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Svitlana Martinek, Svjetlo i tama: oprečna metafora kao interakcija kognitivnih mehanizama. *Jezikoslovlje* 20/2, 2019. 279-302.

Jedan od najsnažnijih metaforičkih izraza pojavljuje se u slici „A u meni ko ranjen soko/ melodija se jedna diže“. Sokol, ptica visina i slobode, ovdje je ranjen – slika duhovne povrede, ali i otpora. On je metafora pjesničke misli koja, iako oslabljena, još uvijek pokušava uzletjeti. „Melodija“ se ne odnosi samo na glazbu nego je metafora za pjesmu, za stvaranje – ona se „diže“ kao zadnji trag uzvišenog u svijetu propadanja.¹²

U pjesmi se pojavljuju i suptilne metonimije,¹³ primjerice kada pjesnik kaže „pišem reči“, a zapravo misli na pjesmu ili umjetničko stvaranje. „Misli“ borave „na visinama“, čime se misli ne samo na misaoni proces već na cijeli duhovni identitet i svijet lirskog subjekta – i to je klasičan primjer metonimijskog pomaka značenja, odnosno zamjene.

Kroz cijelu pjesmu prisutna je i tragična ironija.¹⁴ Najizraženija je u posljednjem stihu: „Da sam bedno umiruć pevo.“ Ironija proizlazi iz napetosti između čina pjevanja – koji tradicionalno simbolizira ljepotu, uzvišenost, stvaralačku snagu – i riječi „bijedno“ i „umiruć“, koje nose značenje slabosti, poraza i završetka. Lirski subjekt stvara, ali ne kao pobjednički pjesnik, slavljениk umjetnosti, nego kao netko tko gubi bitku s postojanjem, stvara u trenutku propasti – i upravo u toj proturječnosti leži ironična snaga njegova izraza i stvaranja.

U tom smislu javlja se i paradoks – temeljna stilska figura ove pjesme.¹⁵ Subjekt se nalazi u stanju živog umiranja: još stvara, još pjeva, ali već je „bijedno umiruć“. Njegove misli lebde visoko, dok njegovo tijelo i duh tonu sve niže. Pjesnik pjeva o uzvišenosti, dok istovremeno svjedoči vlastitoj nemoći i padu. Ta istodobna prisutnost suprotnosti – slobode i sputanosti, uzleta i pada, pjesme i smrti – oblikuje paradoksalnu prirodu pjesničkog čina. Umjetnost postaje moguća upravo u trenutku kada je sve izgubljeno.

Stihovi su oblikovani u zatvorenu kompoziciju – pjesma počinje i gotovo završava istim slikama visine („Na visinama, gde je sveže...“) – čime se oblikuje prstenasta struktura. Ova forma dodatno pojačava osjećaj cikličnosti, zatvorenosti, začaranog kruga između ideala i stvarnosti, smjenjuju se ideal i poraz. Ponavljanja poput „sve me je manje, sve sam niže, / sve je mračnije i sve teže“ donose ritam

¹² Goran Milić, Pristup zoosemiji u okviru teorije konceptualne metafore i metonimije, *Jezikoslovlje*, 14 (2013.) 1, 197-213. Vidi i: Maja Matijević, Životinje u rječniku: *pravi majmun, glupa guska i mišić jedan* u hrvatskome jeziku, *Rasprave instituta za hrvatski jezik*, 47 (2021.) 2, 607-629.

¹³ Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012., 199-204.

¹⁴ Ibid. 158-165.

¹⁵ Ibid. 226-229.

propadanja, gdje anafora i paralelizam oblikuju pad u duhovnom i egzistencijalnom smislu.

Jezik pjesme je izuzetno slikovit, s jakim simboličkim nabojem. Svaka riječ je pažljivo odabrana – od epiteta „sveže“, „čisto“, „široko“ koji stvaraju osjećaj slobode, do riječi „okužen“, „sputan“, „bedno“, koje prizivaju tjeskobu i poniženje. Korištenje kontrasta, zvučnih figura i metaforičkih slika ne služi samo ukrasu nego gradi egzistencijalno značenje pjesme: izraz borbe duha u tijelu koje više ne može disati.

Pjesma ima vrlo pažljivo biranu fonetsku strukturu – evo nekoliko zapažanja:¹⁶

Asonanca: „i“ i „e“ dominiraju: „gde je sveže / i svetlo i čisto i široko...“. Ovi visoki samoglasnici daju dojam prostranosti, jasnoće, svježine – doslovno zvuče „visoko“.

Postiže se efekt eufonije – stihovi zvuče muzikalno, ritmično, prozračno. Pojačavaju sliku idealnog, duhovnog prostora. Nasuprot tome, u dijelu koji opisuje težinu, pojavljuju se: „o“, „a“, „u“ – dublji, tamniji glasovi: „u“ – dubok, zatvoren zvuk sugerira zagušenost, zatvorenost, „o“ – u ovom kontekstu zatvara prostor, djeluje teško, „a“ – u riječima poput „sputan“, „manje“, „mračnije“ dodaje tjeskobu i pad te dojam kakofonije jer zvukovi postaju teški, gušći, mračni, stvaraju osjećaj unutarne težine i opresije: „Okužen vazduh grudi steže / Sputan živim i teško dišem...“ Zvuk je gušći, niži, klaustrofobičan – dočarava unutarne gušenje i tjeskobu.

Aliterativno ponavljanje „s“, „š“, „m“ i „d“ stvara muzikalnost i ritam: „Sputan živim i teško dišem, / Sve me je manje, sve sam niže...“: „s“, „š“, „m“ daju mekoću, ali i tugu i šapat – djeluju gotovo kao uzdasi. „s“ i „m“ dominiraju: „s“ – šapat, usporeno klizanje – zvuk spuštanja, slabljenja, a „m“ – zatvoren, prigušen – stvara dojam prigušene boli. Zvučna struktura oponaša klizanje prema dolje, pad, nestajanje. Nema klasične onomatopeje, ali se zvučnošću izraza oponaša: gušenje („teško dišem“) i šaptanje unutaršnjeg glasa („melodija se jedna diže“). Pojavljuje se zvučna imitacija unutarnjih stanja – kao da se sluša disanje ranjenog sokola, njegovo „dizanje“ unatoč tami. Ponavljanje stihova u prstenastoj strukturi (cikličnosti misli – prvi i predzadnji stih su isti): „Na visinama, gde je sveže / I svetlo i čisto i široko...“ stvara se, simbolizira, vječno vraćanje žudnji za onim što je izvan dosega.

Ova razlika zvučne kvalitete od eufoničnosti do kakofoničnosti prati emocionalnu liniju pjesme: od duhovne lakoće prema egzisten-

¹⁶ Branko Vuletić, *Fonetika pjesme u: Stilistika govora. Izabrani spisi*, stilistika.org, Zagreb, 2019.

cijalnoj patnji.¹⁷ Završna poruka u stihovima “To vam pišem da se zna, evo,/ Da sam bedno umiruć pevo.” razbija lirsku iluziju i otkriva naglu istinu: pjesnik ne piše iz nadahnuća, već iz patnje. Ovdje je poezija jedini preostali oblik otpora – postaje duhovnim činom.

Glasovne metafore u pjesmi prate i produbljuju emociju.¹⁸ Kroz njih pjesnik stvara kontrast između dva svijeta (duhovni vs. materijalni), pojačava osjećaj gušenja kroz tamne, zatvorene zvukove, izražava čežnju i nadu kroz svijetle i visoke vokale. Cijela pjesma zvuči kao uzdah ranjene duše, u ritmu pada i pokušaja uzleta — kao sokol koji još uvijek pokušava letjeti, makar ranjen. Koriste se glasovni efekti da bi se čitatelja uvelo u unutarnji prostor podijeljen između svjetla i tame, duhovnog uzleta i tjelesne patnje. Sklad u jeziku suprotan je disharmoniji u duši, što pojačava osjećaj tragične ljepote.

Pjesma je snažan primjer kako jezik, stil i forma zajedno stvaraju duboko značenje. Kroz metafore, metonimije, ironiju, paradoks, kompoziciju, glasovne figure, samo da se spomenu neka stilistička obilježja pjesme, pjesnik izražava unutarnji sukob između težnje za uzvišenim i stvarnosti u kojoj ta težnja propada. Upravo metoda preciznoga, odnosno pomnoga, pažljivoga čitanja (engl. *close reading*) svakog izraza u pjesmi, koje se smatra suprotnošću *distant reading*, dakle analizi u pravilu većih količina teksta, prikladna je strategija interpretacije kojom se otkriva slojevitost tog sukoba i ljepota otpora kroz umjetnost.

6. AMBIGVITET I NEGATIVNA TEOLOGIJA

Nadalje, ukazujući u svojoj pjesmi naslovljenoj „Pismo nikome“ na trenutke tišine “Na visinama, gde je sveže/ i svetlo i čisto i široko,/“, Andrić ulazi i u područje teologije. Istražujući tišinu moguće nepročitanog pisma, pisma nikome, proučava prožimajući osjećaj negacije – posvuda prisutne odsutnosti i tišine: i metaforičke i doslovne.

Riječ “nikome” iz naslova negativnost je koja se čini teološkom, ali ne duhovnom. Osjeća se religiozna senzibilnost koja nije povezana s potragom lirskoga ja ili s ortodoksnom spiritualnošću, već

¹⁷ Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1977., 62.

¹⁸ Branko Vuletić, Glasovna metafora u: *Stilistika govora. Izabrani spisi*, stilistika.org, Zagreb, 2019.; v. Zvukovna dimenzija poezije u: *Stilistika govora. Izabrani spisi*, stilistika.org, Zagreb, 2019.

umjesto toga s iskustvom čitatelja. Pismo upućeno nikome može se promatrati kao suprotstavljanje ideji negativne teologije, jer se pismo nikome može shvatiti kao pismo nikome posebno, odnosno pismo svakome i svačemu, što znači i Bogu, ali se istovremeno može interpretirati i kao povlačenje od umjetničkog govora i pisanja. Može se ukazati i na to da naslovljujući ovu pjesmu "pismom", Ivo Andrić afirmira sposobnost čovjeka da komunicira uopće: sa samim sobom, s drugima, sa svima, odnosno ni s kim posebno, s Bogom koji može postojati, ali i ne mora itd., da dostigne napet, nesavršen uvid, da djelomično usmjeri nešto, nekome, nečemu, jezikom i pismom, bilo ono pismo koje ima realnog ili fiktivnog pošiljatelja i primatelja, odnosno bilo ono tekst koji se šalje, način/tehnika pisanja ili rukopis, odnosno sredstvo za bilježenje i čuvanje jezičnih poruka i tekstova.

Ali iščitava se i sumnja da jezik i pismo mogu adekvatno obaviti taj zadatak. Riječi "Na visinama.../Borave moje misli, a ovde/Dole, gde ove reči pišem,/" ukazuju upravo na sumnju u jezik. Riječi mogu dovesti do opće negativne teologije, jer misli su neograničene, mogu dosezati i do metafizičkih "visina", do Boga, mogu se činiti ili biti svježije, svijetle, čiste i široke, ali "ovde dole", u fizičkoj realnosti, fizičkom pisanju, govoru i izražavanju postoje ograničenja, nemogućnosti, napori, težina, neznanje, nesposobnost, ništa. Negativna teologija "Pisma nikome" postaje epistemološkom ili ontološkom pozicijom ove pjesme. Međutim, prepoznaje se i da se Ivo Andrić bavi hermeneutikom negativne teologije koju izražava suvremeni svijet kad se nalazi između vjerovanja i ateizma, odnosno između determiniranog i nedeterminiranog Boga.

7. METAFORE PISMA I PROSTORA

Suvremene teorije jezika i književnosti vide metafore kao bitne i karakteristične za kreativnost jezika, a ne kao sekundarne i inferiorne alternative normalnoj komunikaciji. Ove teorije nude način razumijevanja znanja i jezika u kojima ne postoji stvarnost koju se može verificirati i gdje su jezik, percepcija i znanje neodvojivo isprepleteni. Metafora nije periferna, već središnja za razumijevanje svijeta. Ne uspoređuje se nešto "pravo" s nečim "poetskim," već se koristi jezik da se stvori značenje, proces kroz koji razumijevanje metafore postaje jednako kreativan proces kao i njezino stvaranje.¹⁹

¹⁹ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., 311-315.

Na taj način promatrano „Pismo“ nije samo simbol, metafora ili alat koji pomaže da se razumije neka privilegirana doslovna ideja. Pismo nikome kao metafora ne samo da ne “zastupa” neko “pravo” pismo ili “predstavlja” fiktivnu situaciju, već je to ono o čemu pjesma govori koliko i o, na primjer, umiranju i stvaranju: “To vam pišem da se zna, evo/ Da sam bedno umiruć pevo. Andrićeva metafora je ideja: kognitivno djelovanje koje zaokružuje beskonačno kretanje značenja pisma smisao je pisma/pisanja.

Kao metafora, pismo predstavlja i pismo i književno djelo, znanje i nedostatak znanja. Pismo se interno stvorilo kao metafora od strane lirskoga ja. Odgovor i negacija u sugestivno teološkom pitanju je samo pismo. Pismo sadrži sve, ali i ne sadrži ništa. Pismo se vidi i kao doslovno i kao metaforičko predstavljajući znanje i neznanje, sve i ništa, svakoga i nikoga, pismo postoji kao savršen koncept, ali i kao nesavršena i oštećena ideja: “Dole, gde ove reči pišem, Okužen vazduh grudi steže./ Odmora nema budno oko./ Sputan živim i teško dišem./ Sve me je manje, sve sam niže./Sve je mračnije i sve teže./“

Iako je pismo upravljajuća ili kontrolna metafora pjesme, metaforički svijet lirskoga ja širi se kroz pjesmu dok on stvara svoju vlastitu metaforu pisma: sadržaja, praznine i strukture ili prostora nepohvatnog znanja: koje je to ili čije “Budno oko”: Božje oko ili piševo, budno unutarnje ili fizičko oko, misli ili jezik/ pismo/ pisanje/govor ili Božje oko unutar samoga čovjeka, Božje oko unutar samoga pisca? Tko piše: Bog ili čovjek? Ove metafore djeluju unutar pjesme, ali i unutar umova čitatelja koji ih koriste da razumiju svoje situacije i da naprave skokove u razumijevanju. Iako recipijent pjesme čuje vanjskim ili unutarnjim uhom lirsko ja kako govori i misli, često je u razradi metafore da lirsko ja donosi odluku ili mijenja pravac. Nepovjerenje pjesme prema samom jeziku, napisanim riječima, koje su “dole”, umaraju, sputavaju, umanjuju, unižavaju, stežu grudi, okužuju, ne dopuštaju da se diše, aludira na to da lirsko ja ne može izraziti ideje (misli) “nikome”, a još važnije, čak ni samome sebi. Ideje (“misli”) ostaju “Na visinama”, u transcendentnomome, jer je samo tamo “sveže/ I svetlo i čisto i široko,/. Zamislivši sebe “Na visinama” lirsko ja pokušava odgovoriti na pitanje, “Gdje sam ja zapravo?” Svjetlost, svježina, čistoća i širina “misli” (ideja) na kraju dolaze iz najvećeg mraka, težine i uniženja, a “melodija” ...”u meni, ko ranjen soko/” proistječe iz shvaćanja cikličnosti vanjskih i unutarnjih promjena u odnosu lirskoga ja sa samim sobom i transcendentnim.

Ako lirsko ja stvara metaforu da razumije svoj položaj, svoje odnose s drugima i svoj odnos s “nikim”, ono također stvara meta-

foru da probije prazninu, da zamišlja ponor. Stvara se kontradiktorna metafora negativnosti kad se uspoređuje stanje na visinama kao "sveže/ I svetlo i čisto i široko,/" stvarajući istodobno "dole" tamu koja je namjerna i kobna: "Dole, gde ove reči pišem, Okužen vazduh grudi steže./ Odmora nema budno oko./Sputan živim i teško dišem./ Sve me je manje, sve sam niže./Sve je mračnije i sve teže./". Dakle, stvaraju se kontradiktorne metafore tame i svjetlosti: u tami života "dole" je poznata kobnost, na transcendentalnim "visinama" je nepoznata svjetlost i širina. I jedno i drugo izaziva nemir.

U ovom trenutku Andrić, ili lirsko ja, stvara upečatljivu i složenu metaforu melodije koja funkcionira kao alternativna metafora za pismo, predstavljajući težinu djelovanja "ko ranjen soko,/ Melodija se jedna diže/ O visinama, gde je sveže/ i svetlo i čisto i široko./", pri čemu su visine znanje o transcendentalnom koje se ima, znanje koje se nema, znanje kojeg se boji i put koji će se morati proći da bi se znanje steklo, ako se uopće može steći. Jer melodija je isto kao i pismo: umjetničko stvaranje, pjesma, a karakteristika joj je ponavljanje u kompoziciji u različitim oblicima, odnosno cikličnost i varijacije stvorenoga.

Metaforom melodije stvaraju se mentalne strukture i teži se ka tomu da se stigne do prave prirode stvari, a to je harmonija. Pokušava se pronaći načine da se prodre u harmoniju suočavajući se sa strukturama disharmonije kao što je ona ranjenosti: "ko ranjen soko,/ Melodija se jedna diže/ O visinama, gde je sveže/ i svetlo i čisto i široko./". Samo kad se otkrije ta melodija, u svim njezinim metaforičkim i simboličkim manifestacijama, lirsko ja osjeća da potpuno razumije stvaranje i stvoreno, ali to bi trebalo uključivati i svačiju melodiju, ničiju melodiju, melodiju kreacije, Božju harmoniju i disharmoniju, varijacije stvorenoga, stvaranja, stvaraoca i cikličnost svega. Posljedično, dolazi se do ranjive spoznaje da se, u stvari, ne shvaća nikoga/ ništa te se i ta melodija upućuje nikome/ ničemu. Ona ima smjer kao sokol kad s ciljem leti, a ranjivost se sastoji u tome da se ne zna hoće li ikad doći na cilj, odnosno postoji li uopće cilj, a ako i postoji, je li ikome dano da taj cilj spozna.

Ako melodija predstavlja totalitet, tada i pismo to također čini. Imaju svoj početak, razvoj/ vrhunac i kraj. Naslov „Pismo nikome“ sadržava pojedinosti unutar pjesme, a sama forma, oblik, pjesme sugerira ideju autonomije. Unutar pjesme lirsko ja se neprekidno podsjeća na ovaj način razmišljanja. Drži se ideje o strukturama podložnim uništenju, ali također i o potencijalu rekombinacije: "To vam pišem da se zna, evo,/ Da sam bedno umiruć pevo./" Sve stvoreno je podložno uništenju, ali stvaranje je vječno. Autonomi-

ja pisma nalazi se u iskorištavanju potencijala stvaranja sa sviješću da možda nitko, ni Bog, kreacija, makrokozmos, drugi, niti išta vanjsko neće biti svjedok toga stvaranja, osim samoga lirskoga ja. Autonomija je sadržana i u shvaćanju lirskoga ja da, ako je on, lirsko ja, svjedok stvaranja, a lirsko ja jest stvoreno, onda je i cijela kreacija svjedok tog stvaranja, jer je lirsko ja sama kreacija, sam Bog, totalitet, mikrokozmos i makrokozmos.

Dok Andrić koristi metaforu pisma i melodije da opiše situaciju u kojoj se nalazi lirsko ja, dolazi se do shvaćanja da je lirsko ja, iako se čini na prvi pogled da je samo i da piše pismo nikome, u stvari suštinski povezano sa svime. Izražava se to u onome "vam": "To vam pišem da se zna, evo,/ Da sam bedno umiruć pevo./" Tada se stvara teorija percepcije struktura i umjetnosti. Andrić koristi metafore na način da organizira značenje, da ponudi neku vrstu zatvaranja, zaključka, da zaustavi slobodno igranje značenjima: i pismo i melodija imaju određenu strukturu, djeluju prema prirodi pisma i melodije. Ipak, doći će vrijeme kada će se podići tako visoko "Na visinama, gde je sveže/ i svetlo i čisto i široko,/" da će struktura morati biti od nekoga, tko može biti i svatko i nitko, primijećena i divljenja vrijedna jer piše/pjeva "O visinama, gde je sveže/ I svetlo i čisto i široko./". I svatko i nitko jest Bog i od Boga.

8. NIŠTA I ZNANJE, ODNOSNO NEGATIVNO I MISTIČNO ZNANJE

U svjetlu metafore znanja kao gledanja – odnosno, ideje da "vidjeti" znači "znati",²⁰ da se duhovno, unutarne razumijevanje izražava kroz slike svjetla, visine, jasnoće, ali i tame i zasljepljenosti, stihovima „Na visinama, gde je sveže i svetlo i čisto i široko” pjesnik otvara prostor unutarne znanja – ono se nalazi gore, na „visinama“. To nisu doslovne planine ili nebesa, nego metafora prosvjetljenja, jasnog uvida, znanja bez zabluda: svježina predstavlja čistoću, britkost uma, svjetlo – razumijevanje, a širina – širinu spojeznosti. Vid jest znanje. On tamo "vidi" čisto i široko – to su misli koje borave na višem duhovnom planu.

Stihovima „Borave moje misli, a ovde dole, gde ove reči pišem...” počinje kontrast između onoga što zna (na visinama) i onoga što vidi ovdje na zemlji: „Ovde dole” – u području tame, zabluda, ograničenog pogleda, „pišem” – ne čin pisanja kao prosvjetljenje, nego pokušaj da izrazi ono što mu izmiče iz vida. Pjesnik vidi jasno u mislima,

²⁰ Dino Hajdarević, Ante Periša, Znanje i gledanje u konceptualnoj metafori, *Croatica et Slavica Iadertina*, 11/2 (2015.) 11, 285-309.

ali ne i u stvarnosti. Stvarna situacija je zamagljena, „okužena”, kao da je znanje zatamnjeno. „Okužen vazduh grudi steže, odmora nema budno oko.” „Budno oko” simbolizira svijest, ali u ovom kontekstu to oko nije smireno. Grudi su stegnute – tijelo je sputano, a s njim i sposobnost da „gleda”, spoznaje, razumije. Okuženost zraka predstavlja medij vida, što znači da je mutan zrak, mutna spoznaja. Čak i kad je „budan”, lirsko ja ne vidi istinu. Njegovo znanje zagušeno je stvarnošću. „Sve me je manje, sve sam niže, sve je mračnije i sve teže.” Predstavlja progresivan pad – gubitak visine i gubitak uvida. „Mračnije” pretpostavlja manje znanja, više duhovne tame, a „Niže” je sve dalje od izvora istine.

Gubitak svjetlosti znači gubitak sposobnosti za razumijevanje. Kao da se gubi izvorno „vidno polje” duše. Sokol – ptica vida, simbol oštrog pogleda, ovdje je ranjen: „A u meni, ko ranjen soko, melodija se jedna diže...”, a dizanje „melodije” pokušaj je povratka znanja, ali više kroz osjećaj, nego jasnoću. Spoznaja je ranjena. Znanje više ne dolazi kroz jasan pogled, nego kao unutarinja, emotivna čežnja – kroz pjesmu.

“Pišem da se zna” u „To vam pišem da se zna, evo, da sam bedno umiruć pevo.” pokazuje čin pisanja kao borbu za istinu i pamćenje. “Zna” znači da je uvidio, ali ono što se „zna” dolazi iz patnje, ne iz uvida. „Umiruć pevo” podcrtava znanje kao ono koje dolazi iz umiranja, iz tame, iz pada. U trenutku kad više ne vidi jasno, pjesnik pokušava ostaviti trag o svom viđenju, viziji. Pjesma je putovanje svijesti, od svjetla prema tami, gdje “vid” gubi moć, ali duša i pjesma pokušavaju zadržati znanje o onome što je bilo viđeno. To je, u suštini, borba između spoznaje i zaborava, jasnoće i zbunjenosti, visine i svjetlosti duhovnoga i tame stvarnosti. Zbunjenost i jasnoća, vjera i nevjera, istodobno, a po kojima je Ivo Andrić poznat.²¹

Jasno je da nedostatak znanja i nemoguća težnja ka apsolutnom znanju i transcendentnosti kroz nesavršen jezik oblikuju vezu između religioznih mistika i modernih mislioca. Za srednjovjekovnog teologa Majstora Eckharta, iako nema sumnje da je Bog Jedan, do teškoća dolazi u ljudskom predstavljanju Njega kroz jezik. Jedini put jezika ka Jednom, “Božanstvu”, jest “negacija negacije”. Ali za Eckharta znanje nikada ne može dostići Boga i stoga ne može biti znanje. Budući da svi nazivi i ideje o Bogu pripadaju domeni ljudski stvorenoga, moraju biti negirani. Tijekom svojih propovijedi Eckhart govori da Bog nije ljubav, već znanje, a zatim da Bog nije znanje,

²¹ Drago Šimundža, *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*. Svezak prvi, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 489-524.

već ljubav. Eckhart naizgled prihvaća ove kontradikcije i paradokse kao neophodan način pisanja o Bogu koji se ne može sadržati u tekstu ili opisati riječima. Na kraju Eckhart, poput mnogih mistika, zaključuje da se mora misliti o Bogu kao o "Ništa", odnosno "Nikome".²² Ova je riječ ključna jer smješta Andrića kao modernog mislioca i Andrićevu pjesmu "Pismo nikome" u tradiciju religioznih mistika, mističnosti i hereza.

Čitajući "Pismo nikome", čitatelj se suočava s odsutnošću znanja i na kraju s odsustnošću prisutnosti koja omogućuje da se promatra umjetnost. "Odmora nema budno oko./" implicira stalnu potragu za znanjem, dok bi prihvaćanje da se ništa ne zna bilo na granici znanja. Lirsko ja nalazi se u poziciji ili da misli da će saznati sve ili ne zna da ne zna, odnosno da je spoznati sve nemoguće. Pjesma, zapravo, prikazuje nemogućnost spoznaje svega i potiče na spoznaju da se može uživati u tom neznanju i pokušaju spoznavanja: "To vam pišem da se zna, evo,/ Da sam bedno umiruć pevo./"

U pjesmi je nedostatak znanja "Dole.../ Sputan.../" povezan s idejom svetoga "na visinama". Kako pomiriti ove pojmove? Povezanost leži u transcendentnoj potrazi za nedostižnim znanjem koje predstavlja nesavršen jezik – drugim riječima, oblik mističnosti. Paradoks do kojega čitatelja dovodi lirsko ja uvjerava čitatelja (ili samoga sebe) u poznavanje istine, a zatim preispituje ili preokreće to poznavanje podsjećajući na mistike i njihova djela, gdje oni tvrde da sve dolazi od Boga i stoga je neupitno, a zatim priznaju svoje sumnje i mogućnost da bi to sve moglo biti i neistina. S jedne strane, u Andrićevoj pjesmi prihvaća se strukturalno načelo pjesme, melodije, pisma, a, s druge strane, mora se također prihvatiti preispitivanje tih formi i oblika kao odgovarajućih za spoznavanje transcendentalnoga. Andrić uvodi sumnju u pouzdanost spoznaje lirskoga ja bio on lik, autor, čitatelj i njegovu povezanost s teologijom.

9. NIHIL

Disertacija Ive Andrića *Razvoj duhovnog života u bosni pod uticajem turske vladavine* (1924.) do sada je potaknula mnoge rasprave, ponajviše kritike metodologije koju je Andrić koristio u ovoj disertaciji, ali i brojne kritike vezane uz osporavanje znanstvenog karaktera same disertacije zbog ideje da je po načinu izlaganja, jezi-

²² Beverly J. Lanzetta, Three Categories of Nothingness in Eckhart, *The Journal of Religion*, 72 (1992.)2, 248-268.

ku i stilu Andrić ovdje više esejist ili kulturolog nego povjesničar.²³ Andrić je u svojoj disertaciji htio dati odgovor na pitanja koja se odnose na to kako, kada i zašto je došlo do nastanka društvenog i vjerskog fenomena bosanskih krstjana, u čemu je bit njihova naučavanja, koje su razlike u odnosu na naučavanja Katoličke i Pravoslavne Crkve, ali i njihovo diferenciranje od drugih, njima suvremenih, srodnih strujanja (pavličana, katara itd.), kako su nestali s povijesne pozornice itd.²⁴

U nizu je znanstvenih radova Andrićeve disertacija smatrana temeljem, odnosno glasnikom i pretečom njegovih povijesnih romana, čak i njegovog cijelog kasnijeg književnog rada, a u konačnici i sama je disertacija smatrana književnim djelom.²⁵ Ističe se i mišljenje Ive Andrića da je puno vremena i energije uložio u posao pisanja svog doktorata i da je sad vrijeme da se smisli nešto pametnije za raditi.²⁶ Ta se misao može proširiti idejom da su Andrićeve disertacija i dualistička naučavanja koja je proučavao bila temelj i za njegovu pjesmu "Pismo nikome".

Naime, negativna teologija, poznata i kao apofatička teologija, započinje s Filonom Aleksandrijskim, pa svetim Augustinom,²⁷ ali i Dionizijem Areopagitom, bizantskim mistikom i filozofom iz kasnog 5. i početka 6. stoljeća.²⁸ Njegova je djela preveo na latinski u drugoj polovici 9. stoljeća mistik Eriugena,²⁹ a znao ih je i nje-

²³ Wolfgang Eismann, Ivo Andrićs Dissertation im Kontext zeitgenössischer österreichischer Bosnienbilder, U: Branko Tošović, *Ivo Andrić: Graz-Österreich-Europa. Ivo Andrić: Grac-Austrija-Evropi*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Beogradska knjiga, Graz – Beograd, Andrić-Initiative, 2(2009.), 61-76.

²⁴ Zaneta Vidas Sambunjak, Bogumili u disertaciji Ive Andrića, u: Branko Tošović, *Andrićeve publicistika / Andrićs Publizistik*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta – Svet knjige – Aletea, Graz/Grac – Beograd – Banjaluka, Andrić-Initiative, 17 (2024.), 553-567.

²⁵ Wolfgang Eismann, Ivo Andrićs Dissertation im Kontext zeitgenössischer österreichischer Bosnienbilder, u: Branko Tošović, *Ivo Andrić: Graz-Österreich-Europa. Ivo Andrić: Grac-Austrija-Evropi*. Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Beogradska knjiga, Graz – Beograd, Andrić-Initiative 2 (2009.), 61-76.

²⁶ Krešimir Nemeč, *Gospodar priče. Poetika Ive Andrića*, Školska knjiga, Zagreb, 2016., 43.

²⁷ Tomislav J. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature I. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., 263-264.

²⁸ John N. Jones, Sculpting God: The Logic of Dionysian Negative Theology, *The Harvard Theological Review*, 89 (1996.) 4, 355-371.

²⁹ Timothy R. Budde, The Three Recensions of the 'Versio Dionysii', *The Journal of Medieval Latin*, 17 (2007.), 253-272.

gov suvremenik Konstantin Ćiril, Filozof Solunski, autor glagoljice i tumač heretičkoga natpisa na Solomonovoj čaši, gralu. Glagoljicu su u Makedoniji i Bugarskoj zadnji zadržali bogumili u 12. stoljeću, znali su i *Žitje Konstantinovo*, a moguće je da je Crkva bosanska prihvatila učenje Ćirila i Metoda.³⁰ I majstor Eckhart je učio negativnu teologiju od rečenih mistika,³¹ kao i bogumili od katarata, pavličana i bizantskih mistika. Iz rečenoga je moguće zaključiti da je Andrić mogao napisati "Pismo nikome" pod bogumilskim, heretičkim, poticajem nakon što ih je proučavao u svojoj disertaciji.

Riječ, *Nihil*, indeklinabilna, ponekad ima, u latinskom, vrijednost priloga negacije, ponekad vrijednost imenice, ekvivalent *Nihilum*, i: ništa, ništavilo. Gramatički gledano, katarima je stoga bilo vrlo lako sadržajno spoznati ništavilo, učiniti ga jednim od dva apsolutna pojma svog dualizma. Poznato je da su protumačili Ivanov stih (8,3): *Sine ipso factum est nihil* kao da nema smisla: I bez njega (Riječi) ništa nije postalo, ali bez njega je nastao *Nihil* (ili ništavilo).³²

Zanimljivo je da Ivo Andrić na sličan način povezuje riječ, pismo i ništavilo/ ništa, odnosno nikoga u naslovu svoje pjesme "Pismo nikome". Postaje mogućom interpretacija da je Andrić pismom nikome dao mogućnost postojanja ničega/ ništavila. U isto vrijeme omogućuje spoznaju o tome da nema pisma, riječi upućene ništavilu, nitko/ ništa bi se negirao, odnosno ne bi postojao, odnosno negirajući ga ne znači da ne postoji, nego se neupućivanjem riječi nikome ignorira njegovo postojanje. Isto tako, ako pismo nikome ne bi postojalo, kao suprotnost nikome/ ničemu/ ništavilu, onda je moguće da bi postojalo samo ništavilo te se stoga može zaključiti da je Andrić pismom nikome zapravo potvrdio postojanje riječi, izričaja, umjetnosti, stvaranja, kao suprotnosti ništavilu/ ničemu.

Nadalje, Barthelemy iz Carcassonnea, pretpostavljeni autor jedne dualističke rasprave, oslanjajući se na Ivana i druge autoritete Svetog pisma (sv. Pavla, Izaiju, Davida, Ezekijela), naziva *Nihil*, cijeli sotonski svijet, duhove zla, sve zle ljude i sve što je vidljivo na ovom svijetu. Kako su katari imali naviku, koju je zahtijevao sav dualizam, pretpostavljati da posljedice točno odgovaraju prirodi uzroka,

³⁰ Zanita Sambunjak, *Heretičko bogoslovje u strukturi srednjovisokonjemačke književnosti i hrvatskih srednjovjekovnih apokrifa*, Demetra, Zagreb, 2007.

³¹ Bernard McGinn, "Evil-Sounding, Rash, and Suspect of Heresy": Tensions between Mysticism and Magisterium in the History of the Church, *The Catholic Historical Review*, 90 (2004.) 2, 193-212.

³² Renè Nelli, *Dictionnaire des Hérésies méridionales*, Chez 'Edouard Privat 'a Toulouse, 1968., s.v. *Nihil*, 226.

može im se pripisati ideja da ono što je ništa, ne može pobjeći od bića, sam bi loš princip bio *nihil* (ništavilo) ili, što je isto: idol (to jest isprazna pojava), jer se zna da idoli nisu ništa nego ništa na ovom svijetu (I. Kor 8,4). Ali koji su točno sadržaj dali tom ništavilu, koje je ipak nešto? Nikada to sami nisu precizno rekli. Može se ipak priznati da su pronašli, ili mogli pronaći, definiciju kod svetog Augustina, koji izjavljuje da je *nihil*, ništavilo, ono što vodi u ništavilo (*Nihil est quod ad nihilum ducit* Sol.V). Jer, za svetog Augustina, ništavilo može biti ništa, ali je ipak sposobno za određene učinke, kao što je, na primjer, ono dovesti bića, pa i čovjeka, do njihova uništenja. Čovjek, tako uništen grijehom, ne postaje ništa, nego idol, isprazna pojava. Oskvrnjeno biće, za Barthelemyja, je ono koje nema ljubavi (sv. Pavao, I Kor 13-2). Za svetog Augustina to je onaj koji se odvojio od Riječi i njezine istine.

Biti uništen je postati idolom, za Barthelemyja. I za svetog Augustina: on je i ništa i nešto. Sveti Augustin zapravo izjavljuje (Sol. V): *Bio sam sveden na ništa (ad nihilum reductus sum)*, jer sam bio udaljen od univerzalne istine. Biti odvojen od Riječi koja je učinila sve, nije ništa drugo nego pad, odnosno od savršenstva prijeći do neuspjeha (*a facto transire in defectum*), jer bez Njega nema ničega. Svaki put kada se odstupa od dobra, odvaja se od Riječi koja je dobro *par excellence* i čini se samoga sebe ništavim, jer nema Riječi, bez koje ništa nije stvoreno. Moguće je da sveti Augustin shvaća Ivanov stih, poput katara: bez koga ništa nije nastalo: igra se riječju *nihil: efficeris nihil-factum est nihil*, stavljajući u paralelu ništavilo koje je stvoreno bez Boga i ono što čovjek čini sebi kad je bez Boga: *Ubili su me moji neprijatelji (grijesi), jer otišavši od tebe, opet sam postao ništa: Factus sum nihil sine te*.

Kad se govori o metafizici katara, smatra se da se čovjek nalazi između dva apsolutna pola: *nihil* ili ništavilo i vrhovno dobro ili *charitas*. Ono što ostaje, bez sumnje jest da je katarski i augustinski *nihil* - pokvarenost zlog svijeta, zlo koje se drži za boga.³³

U skladu s augustinskim i katarskim idejama riječi Ive Andrića da "...ovde/Dole, gde ove reči pišem,/ Okužen vazduh grudi steže,/... Sputan živim i teško dišem,/ Sve me je manje, sve sam niže,/Sve je mračnije i sve teže./" mogu se zaista interpretirati kao katarska i augustinska ideja da je sve vidljivo na ovom svijetu ništavno, zlo, od zloga, sotonskoga duha koji otežava, sputava, guši, umanjuje, unižava i na kraju zamračuje. Doduše, nije Andrić spomenuo Sotonu, ali je antiklimaksom doveo lirsko ja do ničega/ ništa/ nikoga/

³³ Ibid.

ništavila. Ako je to tako, onda bi se naslov pjesme "Pismo niko-me" mogao interpretirati i kao pismo onoga neumornoga, budnoga, umjetničkoga, kreativnoga, božanskoga, višega sebstva lirskoga ja, (/Odmora nema budno oko./) onome svijetom uniženome, umanjnome, ništavnome, svjetovnome, zemaljskome ja koje je u opasnosti da samim svjetovnim postojanjem bez stvaranja postane nitko/ ništa/ ništavilo, odnosno isprazna pojava, idol. Dakle, da Andrićevo lirsko ja nije pjevalo, stvaralo dok je bijedno umiralo, njegovo postojanje bilo bi isprazno, jer samo ako stvara djela o visinama, tada (p) ostaje Riječ, odnosno stvaraoč, kreator i sprječava ništavilo/ niko-ga/ ništa da ga pretvori u ispraznost: "Melodija se jedna diže/ O visinama, gde je sveže/ I svjetlo i čisto i široko./To vam pišem da se zna, evo,/ Da sam bedno umiruć pevo." Unatoč privlačenju prema ništavnosti i ispraznosti, budnost koju pokazuje Andrićevo lirsko ja dok istodobno pjeva i umire zapravo je dualističko, i katarizam i augustinizam, jer se lirsko ja nalazi između ništavila/ ničega i vrhovnoga dobra i usmjereno je svojom sviješću prema dobru iako materijalno propada u ništavilo, ali ne i u ispraznost zbog akta stvaranja. Iako rastrgano, Andrićevo lirsko ja nije svedeno na ništa i uništeno, jer nije udaljeno od univerzalne istine "sveže"(ga), "svetlo"(ga), "čisto"(ga), "široko"(ga) i visina. Stvarajući, lirsko ja postaje jedno s Riječju koja je stvorila sve i ostaje u savršenstvu, a daleko od pada i neuspjeha, iako materijalno propada. Jer da ne stvara, da nije jedno sa stvoriteljem, da nema Riječi, pisma, melodije, ne bi imao ništa. Budnost i pažnja prema dobru, "sveže"(mu), "svetlo"(mu), "čisto"(mu), "široko"(mu) i visinama zapravo je spajanje sa stvaranjem, pismom, Riječju, dobrom *par excellence*, sa svime stvorenim i s onim stvorenim u sebi samome. Sama snaga lirskoga ja da pažnju stavlja na dobro, spasila ga je od ništavila, odnosno pokvarljivosti, propadnosti svijeta i utjelovljenoga zla u njemu.

Prema dualistima *Nihil* nije samo uništenje, poništenje, već i sam princip uništavanja. Jer pokvarenost je samo silazak svih bića prema ništavilu. *Omne autem quod ad interitum tendit, ad non esse tendit*: Sve što teži propasti, teži nebiću (Ep. Zaklade). *Ex nihilo esse corruptionem*: uništenje dolazi ni iz čega... itd. Iz ovih se rečenica može bolje vidjeti u kakvoj su bliskoj vezi, u katarizmu, vrijeme, prolaznost, uništavanje/ uništenje i ništavilo. Vrijeme je samo mjera promjena koje se događaju u kvarljivom. Promjene su manifestacija kvarljivog. Pokvarljivo je ono što ne teži biti, a zlo je ono što ne može postojati u Biću. Sve se to svodi na ništavilo kao princip. Bez sumnje, ovo objektivizirano ništavilo, ova nihilirana i nihilizirajuća stvar, ne čini kauzalitet koji prethodi svojim učincima, ali,

konačno, ti učinci teže beskonačnosti, a da ju nikada ne dosegnu, ništavilu, kao da je to doista njihov uzrok, i otkrivaju ga kao Uzrok.

Načelo zla, apsolutna suprotnost vrhovnom Biću, mora biti obrnuti Uzrok. Pojam *Nihila* objašnjen je zadivljujućom konciznošću s kojom su katari utvrdili da vrhovno načelo zla, koje jest i nije, ne može postojati. Katarizam duguje neke svoje spoznaje i svetom Augustinu. Bez sumnje, za svetog Augustina, ovo ništavilo, ovaj idol, dolazi iz čovjekova grijeha, to jest iz njegove slobode. Nema sumnje da je lakše pojmiti redukciju bića na ništavilo, ili na kvazi-ništavilo, nego izvornu objektivaciju ništavila. Katari su odbili slobodnu volju, ljudsko podrijetlo zla i, prirodno, također stvaranje zla od strane Boga. Za onoga tko je odbacio, ili ignorirao, ovu vrstu korijenja zla, ostala je moguća samo jedna hipoteza: ona koja se sastojala od toga da se zlo, kao što je to ponekad i sam sveti Augustin činio, učini ništavnim i u isto vrijeme nečim. Stanje tako poništenog, ako ne i njegovo podrijetlo, potpuno je isto u augustinizmu i u katarizmu.³⁴

Ne čudi stoga što Ivo Andrić koristi vrlo sličnu gradaciju prema ništavilu, antiklimaks koji ide od svjetla, preko smanjivanja i otežavanja, do mraka i na kraju do smrti: "I svjetlo i čisto i široko," "Sve me je manje, sve sam niže, "Sve je mračnije i sve teže." "Da sam bedno umiruć pevo." Upravo ovim riječima pokazuju se promjene koje se događaju ovdje "dole", promjene koje su događaju u kvarljivome i koje su same kvarljive: /"Okužen vazduh grudi steže,/" Okuženost zraka, odnosno prostora, zatvara prostor prsa, grudi, srca, same čovjekove biti, čovjekova središta, središta dobra. Otežanost disanja simbolizira teškoću postojanja, bez disanja nema postojanja, a čovjek uvijek teži za udahom, bori se za udah, da bi postojao, bio. Udah drži ljudsko biće za život, a budući da je zrak koji Andrić opisuje okužen, pokvaren, zao, opterećuje biće koje teži za visinama, čistoćom, svježinom, svjetlošću, dobrom, te kao takav ne može postojati u njegovom biću, odnosno biće ne može postojati s njim.

Zanimljivo je i da Andrić baš zrak opisuje kao kužan, jer zrak jest i nije, tu je i nevidljiv je, bez njega se ne može, a zapravo je nevidljiv, neopipljiv, nematerijalan, kao da ga nema. Okužen zrak metafora je najbliža tome da može opisati katarsko i augustinsko načelo zla koje jest i nije i koje kao takvo ne može postojati. Okužen zrak više nije zrak, dakle zrak više ne postoji, ne potiče život, a kad nešto ne potiče život, vodi u ništavilo/ ništa, te onda niti ono ne postoji. Čini se čak da Ivo Andrić po pitanju slobodne volje,

³⁴ Ibid.

ljudskog podrijetla zla i stvaranja zla od strane Boga ima podvoje-
no mišljenje koje je dijelom u augustinskoj, a dijelom u katarskoj
tradiciji. Naime, ništavilo po Augustinu dolazi od čovjekova grije-
ha, od njegove slobode, a katari odbijaju slobodnu volju, božansko
porijeklo zla i ljudsko porijeklo zla, dok Andrićevo lirsko ja svojom
slobodnom voljom teži prema visinama, okreće svoje misli ka visi-
nama, njegovo je oko, pažnja, budno i usmjereno prema svjetlosti,
visinama, iako je dole, u okuženome, teškome, mračnome, ranjen i
smanjuje se. Pažnjom prema dobru, umjetnošću koja je usmjerena
prema visinama, svjetlosti, sve ono dole, negativno, iako je nešto,
zapravo postaje ništavnim/ ništa, i jest i nije.

ZAKLJUČAK

Pjesmu Ive Andrića „Pismo nikome“ (Berlin 1940.) promatra-
lo se kroz modernističku prizmu i negativnu teologiju. Propitalo
se ključne teme poput božanske prirode umjetnika, univerzalno-
sti umjetničkog stvaranja te odnosa prema prisutnosti i odsutnosti
Boga. Pjesma istovremeno izražava ljudsku i umjetničku težnju za
skladom, dok razmatra ateološku silu kaosa i ništavila. Tematska
kompleksnost pjesme reflektira širi paradoks suvremene književno-
sti zapadnoga kruga u kojoj se Bog često pojavljuje unutar ateistički
orijentiranih djela, ne kao potpuno negirani, nego transformirani
koncept. Čak i u trenucima sumnje i nevjere, duboki duhovni
korijeni i unutarnji dijalog s božanskim ostaju prisutni, pokazu-
jući napetost između vjere i nevjere, stvaranja i propadanja, reda i
kaosa. Stoga se „Pismo nikome“ tumačilo i kao nastavak Andriće-
vih misaonih preokupacija filozofskim, religioznim i duhovnim slo-
jem koji se pronalazi u njegovoj disertaciji „Razvoj duhovnog života
u Bosni pod uticajem turske vladavine“ (1924.), kao i s dualistič-
kim učenjima koja je u njoj proučavao. Kroz pjesnički izraz Andrić
nastavlja istraživanje granica ljudske egzistencije i odnosa prema
božanskom. Andrićev se pojam nikoga/ ničega iz naslova pjesme
razvio u tradiciji augustinskoga i katarskoga odnosa prema Bogu/
Riječi i ničemu/ ništavilu. Pjesma je smještena u širi filozofski, reli-
giozni i kulturni okvir književnosti, ali i crkvenih pisaca, mistika
i hereza, kao i njihovih refleksija o stvaranju, stvaraoću, stvoreno-
me, smislu, vjeri, sumnji itd., te o čovjekovoj potrazi za definicijom
Boga. Andrićeva pjesma „Pismo nikome“ otvara prostor za promi-
šljanje o granicama jezika, spoznaje i umjetničkog izričaja u odnosu
na ništavilo, Boga i transcendentalno. Poetskim pismom upućenom
nikome pjesnik ukazuje na paradoks duhovne potrage, istodobno
potvrđujući i dovodeći u pitanje samu svrhu izričaja: riječ je istodob-

no pokušaj približavanja istini i svjedočanstvo o njezinoj nedostižnosti. Napetost između govora i tišine, vjere i sumnje, reflektira se i u poziciji lirskog subjekta koji preispituje vlastitu spoznaju i vezu s božanskim. Time Andrić ne samo da afirmira značenje jezika i umjetnosti kao otpora ništavilu, nego i otvara prostor za sumnju kao sastavni dio svakog duhovnog i poetskog traganja.

NEGATIVE THEOLOGY OF IVO ANDRIĆ

Summary

The poem “Pismo nikome” (“A Letter to No One”) by Ivo Andrić, written in Berlin (1940), will be examined from a modernist perspective, focusing on the poetic genius, the apotheosis of nature, the divine nature of the artist, and the universal character of both the artist and nature. It will also address the presence or absence of God, with the poem revealing the artist’s/human need for stability, while also uncovering the opposing atheological force of chaos or disruption. Additionally, the ideas related to knowledge—both revealed and hidden—will be explored, as well as those concerning ontological questions of presence and absence. The methodological framework of this paper is based on close reading of the poem, combined with insights from hermeneutics and religious discourse, in order to situate the poem within a broader philosophical and cultural context. The aim of the paper is not only to interpret the poem “Pismo nikome”, but also to establish a previously unexplored connection between its philosophical and spiritual layers and Andrić’s dissertation “Development of spiritual life in Bosnia under the influence of Turkish rule” (1924), as well as with the dualistic teachings he explored in it. In this way, the poem is viewed as a continuation of the author’s intellectual preoccupations with the relationship between the secular and the sacred, chaos and order, unbelief and faith.

Keywords: Ivo Andrić, poetry, negative theology, Modernist Literature, Dualism